

Čtení Haška s Deleuzem

Devenir-animal a česká autofilologická deteritorializace

— Holt Meyer —

Číst Haškova *Švejka* s Foucaultem je logické, sám jsem to zkusil na prvním kongresu před 15 lety, když jsem dílo interpretoval z hlediska přiznání. Poslední věta mého tehdejšího příspěvku zněla „Švejkovo přiznání inscenuje podstatnou nicotu obvinění“ (Meyer 1996: 630). To znamená, že Švejkův diskurz a mocenský diskurz se vzájemně vylučují, což je z hlediska Foucaultovy diskurzivní analýzy logické.

V tomto příspěvku tvrdím, že je dokonce analyticky produktivnější rozebírat texty redaktora *Světa zvířat* a autora *Osudů dobrého vojáka Švejka* (1922–1923) pomocí Deleuzeho a Guattariho (Deleuze – Guattari 2001) kategorií *devenir animal* (*stávání se zvířetem*), *deteritorializace/reteritorializace* a *menšinová literatura*.¹ Nejsem první, který poukazuje na všeobecný význam psů a zvířat u Haška. Jan Matonoha napsal: „Téma zvířat je všude v Haškově tvorbě i biografii. [...] Téma psů se Haškovým psaním vine dost široce. Peter Steiner označuje Švejka

1 Netvrdím, že všechny teze v této knize jsou správné. Určité body jsou asi sporné, např. co se týká úlohy češtiny v Kafkově jazykovém myšlení. Jde mi o teoretický přístup, který, myslím, je vhodný pro Kafku i Haška.

metaforicky jako cynického hrdinu (Steiner 2000), přičemž ‚cynik‘ je odvozené od slova ‚cynos‘, odkazujícího jak ke starořecké filozofické škole, tak ke Švejkově cynickému postoji k tradiční morálce, státnímu zřízení, jakož i k ideologiím a velkým příběhům dějin. [...] prostřednictvím svých zvláštních diskurzivních a behaviorálních strategií přežití se Švejk dokázal stát psem“ (Matonoha 2008: 8; přel. H. M.).²

Můj přístup je jiný. Souvisí s větším projektem, který se týká autofilologie literatury, to jest analýzy filologických operací literárních textů od romantismu po postavantgardu. Projekt se soustřeďuje na metadiskurzivnost literatury, která se v určitých dobách jeví zvlášť silně.³

Fakt vyjádřený na začátku Haškova textu, že totiž Švejk padělá rodokmeny psů, může být čten nikoli pouze metaforicky, tedy například jako poukaz na Švejkův charakter, nýbrž též metonymicky (čili: indexicky) – jako ekvivalence mezi psem a Švejkem jakožto agentem a autorem falšujícího psaní.⁴ Navrhuji vztahovat takové čtení Švejka k jazyku a řeči románu, zvláště k jeho antiměšťácké autofilologii. Autofilologii lze považovat za strategii deteritorializace české literatury, kterou reprezentuje Švejkova *vojenská taktika*.⁵

Deleuze a Guattari se na začátku knihy *Kafka. Za menšinovou literaturu* ptají (cituji z vynikajícího překladu Josefa Hrdličky): „Jak vstoupit do Kafkova díla? Když je to rizoma, doupě“ (Deleuze – Guattari 2001: 7). Přeformuloval bych to pro Švejka takto: Jak vstoupit do Haškova díla? Když je to *paraanabáze*, psínek. A to proto, že Švejkův pohyb, budějovická a každá jiná anabáze, má jenom zdánlivě nějaký cíl, ve skutečnosti je ten pohyb *rizomatickou deteritorializací země*, kterou

2 „As to the theme of animals, it is almost omnipresent in Hašek's writing and biography. [...] The theme of dogs meanders through Hašek's writing quite extensively. On more metaphorically level, Peter Steiner labeled the character of Švejk a Cynic hero (Steiner 2000), where a cynic is derived of the word cynos, a dog referring both to the Ancient Greek school of thought and to Švejk's cynical attitude towards the traditional morality, to the state apparatus as well as ideologies and grand narratives of history. [...] by his specific survival discursive and behavioral strategies, he managed to turn himself into a dog“ (Matonoha 2008: 8).

3 Mácha a Hašek, Puškin a Nabokov, Słowacki a Gombrowicz – to jsou hlavní představitelé romantismu a postavantgardy, které v práci analyzuji. Východiskem je, že romantismus a postavantgarda se liší od metasémiotických zájmů avantgardy svou metadiskurzivitou, tj. zájmem o diskurzivní situaci.

4 V knize Derrida (1991) dekonstruuje ekonomickou hodnotu: když Švejk daruje *falešného* (tj. kradeného) psa nadporučíkovi, můžeme se ptát, zda je to analogické daru falešné mince žebřákovi u Baudelaira. To by pak byl ještě třetí, poststrukturalistický přístup ke Švejkovi (po Foucaultovi a Deleuzovi).

5 Rozdíl mezi *strategií* a *taktikou* je myšlen vzhledem k teoriím Michela de Certeau (1990), kde *taktika* souvisí s všední kulturou (graffiti, pohybem v prostoru, mluvením/psaním atd.) uvnitř mocenských struktur.

chce česko-rakouská armáda reteritorializovat. Psincem je proto, že Švejkovi psi jsou částí obyvatelstva Haškova „světa zvířat“ a jimi se Švejk také metonymicky stává. Klíčová věta Deleuze a Guattariho k tomuto tématu zní: „Stát se zvířetem znamená [...] vytvořit pohyb, vytvářet únikovou linii v celé její pozitivitě“ (ibid.: 24).

Dobrota, dobrácká blbost Švejka je přesně takovou pozitivitou a Švejkův pohyb je únikovou linií ze všelijakých strategií reteritorializace, především ze strategií měšťáckých českých nebo dokonce československých (neboť během psaní Švejka vzniká československý stát jako subjekt a agent reteritorializace). Švejk ve svém konání se psy má stejně systematickou funkci jako zvířata, přesněji *stávání se zvířetem* u Deleuze a Guattariho. Nejprve bych chtěl naznačit výhody tohoto přístupu:

1. Pomocí kategorie *stávání se zvířetem* se čtené temné nebo v nejlepším případě pouze komicko-satirické tropy kolem Švejka stávají čitelnými jako metonymie nebo indexy, respektive jako součást rizomatické sítě.
2. Z tohoto hlediska lze vidět a analyzovat přechod, respektive transformaci Haškova *jazykového programu* do figury Švejka⁶ (to znamená i jazykových figur, které Švejk reprezentuje a vyslovuje). Deleuze a Guattari ukazují na hluboký smysl jazykového *švejkování*.
3. Intuitivně nebo pouze biograficko-historicky chápaný vztah mezi Kafkou a Haškem lze tak postavit na teoreticky náročnějším fundamentu.
4. Lze chápat podstatné aspekty Švejkova charakteru – například jeho dobrotu a infantilnost (Deleuze a Guattari nazývají *stávání se zvířetem* infantilním krokem) a především jeho blbost – ne jako komické či v užším smyslu politické, nýbrž jako teoreticky zajímavé, tedy jako politické v širším slova smyslu. Švejkova blbost, a především popis sebe jako blba⁷ nejsou žerty. Měli bychom to mít na paměti, když čteme místa, jako jsou následující: „A plukovník shrnul svá pozorování v otázku, kterou dal šikovateli z plukovní kanceláře: ‚Blb?‘ A tu viděl

6 V případě Švejka má *postava* dva zásadní významy: jako *jednající osoba* v narativní konfiguraci, jako *agens* a jako *rétorická figura*. Na otázku, jestli i jednání a pohyb Švejka jsou *figurální*, těžko jednoznačně odpovědět.

7 Na kongresu prof. Sergio Corduas vykládal rozdíl mezi *pitomcem*, kterým je Haškův Švejk do světové války, a *blbem*, kterým je v dvacátých letech 20. století.

plukovník, jak ústa toho dobráckého obličejce před ním se otvírají. „Poslušně hlásím, pane obrst, blb,“ odpověděl za šikovatele Švejka“ (Hašek 1953: 332).⁸ Deleuze a Guattari nám pomáhají analyzovat radost a blbost, dobrácký obličej jako symptom deteritorializace, tj. jako součást toho, co bych nazval Švejkovou politikou – politickou taktikou a politikou v širším smyslu. Popis sebe sama jako blba dělá blbost zase programatickou a antiideologickou.

5. *Politické* v širším smyslu znamená chápat řeč jako politiku a politiku jako jazyk. Teorie menšinové literatury pomáhá chápat funkci řeči jako hmoty literatury, která „přestává být reprezentující a ubíhá ke svým okrajům a hranicím“ (Deleuze – Guattari 2001: 43) a která je kolektivní, čistě politickou a je „záležitostí národa“ (ibid.: 32). Soustředění na řeč jako politiku a na politiku jako jazyk zviditelňuje Švejkovu činnost, která je jinak těžko viditelná a popsitelná.

6. Z tohoto hlediska Haškovo a Švejkovo demonstrativní, ale nekonsekventní používání nestandardní češtiny dostává nový význam, a sice jako *protiměšťácká antifilologie* (tj. odpor vůči měšťácké kultuře) vznikající – z hlediska Haška – v nové Československé republice.

7. Tuto filologickou praxi lze také nahlížet jako *autofilologii*, tj. jako filologickou operaci textu na sobě z vnějšku. Vnějškem textu je česká literatura jako literatura menšinová. Chápání Haškova textu objevuje vztah nejen s Kafkou, nýbrž také se všeobecnými metadiskursivními tendencemi avantgardy a postavantgardy.

To je několik výhod přístupu ke Švejkovi pomocí kategorie *stávání se zvířetem*. Opakuji dvě hlavní teze:

1. Mezi Švejkem a tím, co Deleuze a Guattari nazývají *devenir animal*, existuje vztah, který není náhodný, nýbrž podstatný pro čtení Haškova díla.

2. Hašek vytváří českou verzi toho, co Deleuze a Guattari nazývají *littérature mineure*. Překlad *mineure* jako *menšinová* může být zavádějící, ne-

⁸ Toto místo je význačné tím, že je na konci budějovické anabáze, i tím, že reakce na něj je následující: „Pitomý dobytku, máte tři dni verschärft“ (Hašek 1953: 332). A tak se zde Švejk stává – oficiálním pohledem – zvířetem.

boť nejde o faktickou menšinu, nýbrž o psaní v jazyce jako jazyce *menšinovém*. Východiskem je určité chápání faktu, že Kafka píše v němčině, respektive naznačuje vnějšek němčiny svou hyperkorektností (u Haška je to naopak – vnějšek měštácké češtiny se vyznačuje nestandardností, nekorektností).

Deteritorializace je *anti-oidipovský* postoj. Je všeobecně známo, že Deleuzova a Guattariho kniha o Kafkovi souvisí s jejich filozofickými díly *Anti-Oidipus* a *Tisíce plosin* (Deleuze – Guattari 1972, 1980), a koncepci nomádství lze používat v analýze deteritorializujícího pohybu Švejka, pohybu bez mapy, prostoru bez kartografických místností (ve smyslu Michela de Certeau, 1990).⁹ Ještě důležitější pro proces *stávání se zvířetem* je práce o Oidipovi, o oidipovském komplexu, který je symptomem kapitalismu, tj. měštácké kultury. Podle Deleuze a Guattariho je pes *oidipovské zvíře par excellence* (Deleuze – Guattari 2001: 28). Oidipovský komplex je pro ně východiskem k definici *deteritorializace* a *reteritorializace*, které vycházejí z figur *rizomy*, respektive *kořenů*. Kořen se svou hierarchickou strukturou má na rozdíl od *rizomy* oidipovský potenciál a s tímto principem pracuje. Mapa je nástroj státní reteritorializace, nikoli jen vojenské, ale všeobecné.¹⁰ Proto je ostatně Švejkova anabáze bez mapy, bez definice míst státními teritoriálními diskurzy.

Důležitý pro mou argumentaci není ani tak pohyb (tady se kombinace přístupů Deleuze a Guattariho s de Certeauem ukazuje jako výhodná), nýbrž spíše řeč a jazyk, především řeč, neboť jazyk je strategie a řeč taktika, a Švejkova semiosféra je taktická, nikoli strategická.¹¹ O Kafkově výběru jazyků filozofové uvádějí, že kdyby psal česky, šlo by o reteritorializaci: „Kafka nesměruje k reteritorializaci v češtině – ani k hyperkulturnímu užití němčiny s oním hýřením sny, symboly a mýty, dokonce hebraistickými [...] pražská němčina je v mnoha ohledech deteritorializovaná, je třeba ještě zvyšovat intenzitu, ale ve směru nové střidmosti, nové neslýchané správnosti, nelůstného napřímění – zvednout hlavu“ (Deleuze – Guattari 2001: 49). Tady máme co do činění s dvěma pózami: skloněná hlava je příznakem reteritorializace, zdvižená hlava příznakem deteritorializace. Kafkovým jazykovým

9 Pojetí *énonciation piétonnière* [enunciace pěšky] a *rhétorique cheminatoire* [cestovní rétorika] (viz de Certeau 1990) jsou tady zvláště relevantní.

10 Posledních 25 let vypracovává teorie kartografie mediální a ideologický přístup k historickým mapám. Tuto tendenci započal anglický geograf John Brian Harley (viz Edney 2005).

11 Děkuji prof. Corduasovi za příklad toho, že Švejk během anabáze téměř nemluví, což zdůrazňuje fakt, že existuje v textu vztah mezi pohybem a řečí. Můžeme dokonce mluvit o komplementární distribuci: *Paraanabáze* je pohyb, který není jen doslovným pohybem v prostoru. Švejkovy praktiky jsou transmediální, jako i gesta u Deleuze a Guattariho.

gestem je používání deteritorializované pražské němčiny, a sice *nelítost-n[ě] správn[ě]* jako *hyperkompensace* jeho cizosti.

Naivní čtenář mohl by se zeptat: Proč v tomto případě mohou být Hašek a Kafka analogičtí? Zdají se totiž být přímým opakem – u Haška zdánlivě nemáme co do činění s neslýchanou správností, nýbrž s často slýchanou nesprávností. To jsou ale jen povrchní dojmy z Kafkova či Haškova psaní nebo Haškových a Švejkových podpisů a hodnot, které reprezentují. Čeština ve dvacátých letech 20. století má k pražské němčině opačný status – je ve stavu reteritorializace. *Nelítostn[ě] správn[ě]* je – z hlediska Švejka – spisovná čeština se svou filologickou muzeálností. Švejkova deteritorializace má v této muzeálnosti své negativní východisko. To je těžiště Haškovy autofilologie.

K tomu lze říci, že u Švejka se musíme soustředit na *anti-ekonomické* cestování a ekonomii falšování, jejichž těžiště leží ve Švejkově podpisu pod falšované psí rodokmeny. Obecněji v práci s legitimizováním psích identit, která je znakovou činností ve psaní a performativnosti. V 15. kapitole první knihy se píše: „Proč jste mně vodil ukradenýho psa, proč jste mně tu bestii nasadil do bytu?“ „Abych vám udělal radost, pane obrlajtnant.“ A Švejkovy oči se dobrácky a něžně podívaly nadporučíkovi do tváře, který si sedl a zaúpěl: „Proč mne bůh trestá tímhle hovadem?“ (Hašek 1953: 228–229).

Padělání rodokmenů a krádeže psů jsou paradigmatickými performancemi, které pro Švejka znamenají – metonymicky nebo indexově – východisko ke *stávání se zvířetem*. Právě tím chce Švejk udělat obrlajtnantovi radost? Je to pozitivita a radost deteritorializace, kterou důstojník jako agent reteritorializace nemůže chápat ani přijmout. Bůh skutečně trestá nadporučíka tímhle *hovadem*, tímto *zvířetem*, přesněji tímto *stáváním se zvířetem*, neboť právě pomocí něj by nadporučík mohl najít únikovou linii z tohoto Božího trestu. Tuto linii však obrlajtnant může vidět jen nevědomky. Nemůže číst Švejkův falšující podpis, který je doslova kontrasignaturou. Kdyby ho číst mohl, měl by radost, kterou mu Švejk chtěl udělat. Proč, a především jak ho Bůh „trestá tímhle hovadem“? Trestá ho jako agenta deteritorializace, který ukazuje únikovou linii prostřednictvím *stávání se zvířetem*. Ale obrlajtnant se nemůže vymanit z imperiálního reteritorializujícího mimikry a z budoucnosti důstojníka měštácké armády československé, která není schopna nic jiného než dělat stejné mimikry jako za Rakouska. Tím je Švejk radikální a konsekventní anarchist.

Performativní podpis je kontrasignatura, která dělá z psa plukovníkova psa obrlajtnantova, patří do jazyka a diskurzu, které nejsou

zakořeněné, nýbrž jsou *na cestě* (připomínám hru se slovy *rooted* vs. *en route* v knize Homiho Bhabhy, 1994). Švejkovství v řeči je *deteritorializovanou* češtinou, a tím je pro teritorializovanou češtinu mlčení (proto jméno Švejk je mezi *schweig* a *Tscheche*). Švejk není figurou osvobození, nýbrž figurou stávání se psem jako *oidipovským zvířetem par excellence*. Ve Švejkově jazykové performativitě se deteritorializace a reteritorializace vyrušují a nezůstane nic. To je hrůza prázdnoty Švejkovy postavy. On sám ví a o sobě říká, že je blb, a není to žert. Podle mě pomáhá přístup Deleuze a Guattariho ke Kafkovi jako k *podzemní cest(ě) do rizomatu nebo doupěte* vidět a číst Švejkovu blbost a radost jako politickou taktiku. Máme co do činění s politikou v hlubokém smyslu.

Na základě toho lze formulovat konkrétnější teze:

1. Hašek, stejně jako Kafka, píše v rodném jazyce jako ve svém a zároveň cizím, tj. jako menšinovém. Hašek píše ve své variantě jazyka na pozici nemožného vnějšku měšťácké češtiny.
2. Hašek odporuje *anti-mimikry* ve Švejkově řeči teritoriálnímu a imperiálnímu *location of culture* (Bhabha) a dává jazyku neexistující, ale nutné místo, kam unikat ze zdánlivě věčného řetězení mimikry.
3. Švejkem Hašek inscenuje psy a obecnou psí vazbu jako svou variantu *stávání se zvířetem*.
4. Švejkem hojně užívané vulgarismy jsou nástrojem psí řeči, kterou Hašek radikálně a rizomaticky demontuje měšťáckou češtinu.
5. Tuto práci v řeči a jazyku lze nazvat *deminorizací*, tj. *deteritorializující anti-filologickou autofilologií*. Je autofilologie v tom smyslu, že Švejkova řeč dává signály, které ukazují, jak se musí číst a archivovat text, který z ní vzniká. Vzpomeňme na redefinici maršbataliónu, kterým se pokračuje v „dělání radosti“ obrlajtnantovi v 15. kapitole: „Vrátiv se domů, řekl k Švejkovi významně: ‚Víte, Švejku, co jest to maršbatalión?‘, Poslušně hlásím, pane obrlajtnant, že maršbatalión je maršbaták a marška je marškumpačka. My to vždycky zkracujem“ (Hašek 1953: 229). Tou řečí Švejk *deteritorializuje* maširování *reteritorializující* armády.
6. Švejkem Hašek vytrhává češtinu z držení teritorializujícího pochodu a tím ji vede na nomádkou cestu. Švejkova *dobrota* a *radost*, kterou

obrlajtnant nemůže chápat ani přijmout, ukazují na rizomatickou cestu, na níž se Švejk nachází se svými psy.

7. Švejk padělá rodokmeny, aby psi – a s nimi metonymicky on sám – vešli do úplně jiného, nemožného, protože paradoxního, kulturního archivu. Proto je Švejkův *podpis* pod rodokmeny dobráčkou kontrastivní naturou blba, která ukazuje únikovou linii *stávání se zvířetem*.

Vnějšek češtiny, *anti-mimikry*, *anti-oidipovští* psi, *rizomatismus* vulgární češtiny, *autofilologie*, nomádský pochod, nutný, ale nemožný, *kulturní archiv*: to jsou prvky Švejka a švejkování, které se stávají viditelnými, když se Haškův text čte pomocí kategorií *stávání se zvířetem*, *deteritorializace* a *littérature mineure*.

Prameny

HAŠEK, Jaroslav

1953 *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války* (Praha: SNKLHU) [1921–1924]

Literatura

BHABHA, Homi

1994 *The Location of Culture* (London: Routledge)

CERTEAU, Michel de

1990 *L'invention du quotidien* (Paris: Gallimard)

DELEUZE, Gilles – GUATTARI, Felix

1972 *L'Anti-Œdipe. Capitalisme et schizophrénie* (Paris: Les éditions de Minuit)

1980 *Mille Plateaux* (Paris: Les éditions de Minuit)

2001 *Kafka. Za menšinovou literaturu*, přel. Josef Hrdlička (Praha: Herrmann a synové) [1975]

DERRIDA, Jacques

1991 *Donner le temps I. La fausse monnaie* (Paris: Galilée)

EDNEY, Matthew H.

2005 „The Origins and Development of J. B. Harley's Cartographic Theories“, *Cartographica Monograph* 54, *Cartographica* 40

HANSEN-Löve, Aage

1987 „Thesen zur Typologie der Russischen Moderne, in Peter V. Zima, Johann Strutz (eds.): *Europäische Avantgarde* (Bern/New York/Paris: Peter Lang), s. 37–59

1993 „Zur Periodisierung der russischen Moderne. Die dritte Avantgarde“, *Wiener Slawistischer Almanach* 32, s. 207–264

MATONOA, Jan

2008 „Beyond Human: the Flight Towards an Animal in the Central European / Czech Literature (Čapek, Kundera – Kafka, Hašek)“, in Robert Brown, Concetta Principe, Joshua Synenko, Zipporah Weisberg (eds.): *The Inhuman. Investigating Continental Thought in the Humanities. Topia*. Canadian Journal of Cultural Studies 5, <http://www.yorku.ca/topia/etopia5.html> [přístup 31. 10. 2010]

MEYER, Holt

1996 „Švejkovo přiznání (Psaní a písemnosti v Haškově textu)“, in: *Světová literárněvědná bohemistika. Materiály z 1. kongresu světové literárněvědné bohemistiky 2* (Praha: ÚČL AV ČR), s. 630–638

Reading Hašek with Deleuze: *Devenir-animal* and Czech autophilological deterritorialization

In this contribution the role of dogs and animals in Jaroslav Hašek's *Švejk* (1922–1923) literature is associated with the concept of *becoming an animal* (*devenir-animal*) developed by Gilles Deleuze and Félix Guattari in their book on Kafka. This allows for the inclusion of a theoretical background for reading the classic avant-garde text from the perspective of the deterritorialization of Czech language, literature and culture.

Keywords

Jaroslav Hašek, Švejk, devenir-animal, deterritorialization, Gilles Deleuze, Félix Guattari